

A magyar reformáció középkori eredetű liturgiai hagyományai

KURTA JÓZSEF

Czeglédy Sándor idézi a következő, 17. századi német forrásból származó gondolatot: „mutata musica in templis mutatur etiam doctrinae genus”, azaz ha megváltoztatod a templomokban a zenét (éneklést), a tanítás jellege is megváltozik.¹ A reformáció előtti időkből is ismeretesek magyar nyelvű liturgikus tételek, azonban az anyanyelvű liturgia bevezetését a reformációnak köszönhetjük. Huszár Gál 1574-es Komjáti graduáljában olvashatjuk a következő mondatot: „E psalmust mi eképpen csináltuk ritmussal való énekbe, azokért, akik csak magyar módra való versekkel akarják énekelni”.² A reformáció istentiszteleti formáinak létrejöttét ennek értelmében a gyülekezet igénye jelentősen befolyásolta. Az elődök azonban úgy változtattak, hogy megőriztek jól működő hagyományokat. A magyarított, hitelvekhez igazított középkori gregoriánium és az új keletű strófikus gyülekezeti ének jól megfér egymás mellett, az anyanyelvű prédikáció pedig remek támaszt talált mindkettőben.

Miért éppen gregorián?

16. századi elődeink liturgiai szempontból választás előtt álltak. Viszonylag bő választékból válogathattak, hiszen a Kálvin-féle genfi vagy strassbourgi, a lutheri német vagy a zürichi példa is előttük állt. Azonban az igei és hitvallási alapvetésre építkező reformátori egyház mellett, hogy az anyanyelvű igehirdetést tette az istentisztelet központi tényezőjévé, megtartotta azokat a liturgiai formákat, amelyek addig is jellemezték az egyházat. A reformáció első hitvallása, az 1530-as Confessio Augustana szerint „az egyházi szokásokról azt tanítják, hogy meg kell őrizni mindazokat, amelyek bűn nélkül megtarthatók és az egyház békességét, jó rendjét szolgálják – mint bizonyos szent napok, ünnepek, és hasonlók.” A Második Helvét Hitvallás előszavában így olvashatunk erről: „mi Krisztus egyházaitól, amelyek Németországban, Franciaországban, Angliában és a keresztyén világ más országaiban vannak, nem különülünk el, és nem válunk el istentelen szakadással, hanem az általunk vallott keresztyén igazságban velük mind egyetértünk, és őket tiszta szeretettel szeretjük. Bár a különböző egyházakban van bizonyos eltérés a kifejezésekben, a tanítás módjában, a vallási szokásokban és a szertartásokban, s ezeket mindenik egyház elfogadta a maga helyzete szerint saját javára és épülésére, mégis úgy látszik, hogy az egyház története során ez sohasem szolgáltatott okot viszálykodásokra és szakadások-

ra. E tekintetben ugyanis a keresztyén egyházak mindig éltek szabadságukkal, amint az egyháztörténelemben látható”.³

Hasonló értelmű a Huszár Gál 1574-es énekeskönyvéből származó alábbi idézet is, amely az úrvacsorai istentisztelet liturgiájára nézve fogalmazódott meg, de túlmutat azon: „Azért, hogy az előttünk való rendtartástól [ti. a középkori liturgiától], hogy minket valaki teljességgel elszakadtaknak ne mondhasson, amennyiben az Istennek szerzése ellen nincsen, követjük”.⁴ Ezekben a mondatokban benne van a reformátorok liturgiát is érintő két fő gondolata: ők nem szakadárok, hanem *katolikus* reformátorok, és mindenben egyedül Isten szavának, a Szentírásnak kell érvényesülnie. Ennek értelmében a magyar protestáns egyházak, eltávolítva minden Szentírással nem egyező elemet, megtartották azokat az istentiszteleti formákat, amelyek a középkori egyház liturgiáját jellemezték.

A jogfolytonosságon túl még egy fontos érv szólt a középkori liturgia továbbélő gyakorlata mellett, ez pedig a gyülekezetek igénye volt. Egy viszonylag késői példa erre a háromszéki iskolamesterek esete, akik az 1798-as kézdivásárhelyi zsinaton panaszt tettek, hogy noha eltöröltetett a nagyheti passió éneklése, a hívek „mégis megkívánják”. A zsinat határozatából kiérződik a gyülekezetek kívánságának tiszteletben tartása: „ami pedig az úgynevezett passió éneklését nézi, már régen el vagon ez is az ecclesiai rendelés által törölve, melyet ha mégis azok ellen is valamely ecclesia kívánna, az alatt a két rhénes forint megfizetése alatt kívánhatja, mely azon szokást eltörlő rendelés előtt szokott járni.”⁵

Magyar reformátoraink meglehetősen sajátosan gondolkodtak az istentiszteleti életet illetően. Nemcsak a gregorián hagyományok melletti kitartás jellemezte a hazai állapotokat, hanem az a szabadság is, amellyel a liturgia kérdésért kezelték. Huszár Gál 1557. október 26-án hosszú levélben próbált meg eligazítást nyerni Zürichből, Heinrich Bullingertől az istentiszteleti éneklés kérdésében. A választ Ludwig Lavatertől, Bullinger vejétől kapta, mely szerint „az éneklés szokását a zürichi egyház több okból nem fogadta el”. Ennek a határozott álláspontnak az ismeretében jelentette meg mégis 1560–1561-ben első énekeskönyvét, amelynek függelékében kapott helyet Kálmáncsehi Sánta Márton prima-rendje, akiről viszont azt tartjuk, hogy határozott zwingliánus volt, aki mint ilyen, szintén énekellenes kellett volna, hogy legyen. Hasonlóan sajátos véleménnyel bírt Melius Juhász Péter, aki a helvét irány képviselőjeként sok esetben védte a gregorián hagyományokat.⁶

A források

Az óprotestáns istentiszteleti alkalmakat a középkori hagyományok megfelelően fő- és mellék-istentiszteletekre osztották. A mellék-istentiszteletek rendjén gyakorlatban volt – helyi gyakorlattól függően – az éjféli és hajnali imaóra (matutinum és laudes), a „regveli és délyesti könyörgés” (prima és vespera), valamint az esti imaóra (completorium). A különböző imaórák jelenlétére nem egyenlő arányban adnak adatot a megmaradt liturgikus könyvek.⁷ Az istentiszteletek szertartásában egyaránt helyet kapott a lelkész, a chorus, valamint a gyülekezet éneke. Az ének és énekeskönyvek egymáshoz való viszonya több kérdést vetett fel, azonban a korabeli szertartási énekeket tartalmazó graduálok, vagy graduál jellegű énekeskönyvek bizonyosságai szerint a reformációval kezdődően a liturgia végleges leegyszerűsödéséig a református istentiszteleti éneklés a graduálon alapult.⁸

A protestáns graduál a liturgiát vezető lelkész, kántor és a chorus számára a középkori liturgikus tételekből átalakított szertartási énekek gyűjteménye, magyar nyelvű gregorián tételeket tartalmaz, amelyeket liturgikus céllal fordítottak le, vagy szereztek.⁹ A protestáns graduálok a főistentisztelet liturgikus tételei mellett a középkori imaórákból (horákból) megmaradt legfontosabb mellék-istentiszteletek, főképp a prima, a vespera és a completorium énektételeit tartalmazzák.

A protestáns graduál a 16. század második felétől az *Öreg graduál*¹⁰ fokozatos fejlődésen ment át, majd a 17. század második felétől kezdődően lassanként elmaradt a magyar református egyház istentiszteleti gyakorlatából.¹¹ Néhány kivételtől eltekintve, mint könyvműfaj kézirat formában terjedt. Azonban zenei írásbeliségünk hanyatlása már nem tette lehetővé, hogy a graduál-másolatok zeneileg megfelelőek legyenek. A latin gregorián éneklés gyakorlatának lassú eróziója, a szkriptóriumok megszűnése pedig véget vetett a kézirat írásbeliség reneszánszának. 1636-ban Geleji Katona István a kompilált *Öreg graduál* előszavában említi, hogy a graduálok énekanyagába „egyik exemplárból másokba való sokszori által meg által íratások miatt közjük sok tapasztalható fogyatkozások elegyedtek, az exemplárok is egymással sokban nem egyeztek, mert az énekek egyben sokkal többek s különbek voltak, mint másban”.¹² A hibás másolás egyik oka lehetett a másoló (gyakran kántor) hiányos zenei képzettsége, a másik pedig az, hogy a lejegyző már hibás példányból másolta az énekeket. A római katolikus egyházban is hasonló volt a helyzet. Kájoni János a *Cantionale catholicum* 1676 májusában

kelt, a keresztény olvasóhoz intézett ajánlásában így ír a kottás kéziratok romlásáról: „Az Isteni Dicséret éneklésében sok szép, új és régi deák és magyar éneket, noha sok munkával és fáradsággal, de igen szép rendesen szedtem egybe, mivel láttam a Romano-Catholica Religión-levő efféle Énekes Könyveknek szűk-voltokat, úgy-annyira, hogy a kántorok és tanító mesterek kényszerítettek magoknak sok alkalmatlansággal énekes könyvet írni, és így a sok írás, és kézzől kézre adott énekek (minthogy jó rész szerint nem mindnyájan jó írók vagyunk) úgy megvesztegetődtenek és korrumpáltattanak, hogy az első születéstől igen távol estenek volt”.¹³

A protestáns gregorián hagyomány elmaradása

A protestáns egyházak szempontjából a gregorián hagyományok elmaradását többféle módon magyarázzák. A szerartási énekek terén talán a legnagyobb gond a kántorok képzetlensége volt. Geleji Katona István az 1636-os graduál ajánlólevelében elmarasztalta a kántorokat, nem is annyira tudatlanságuk, mint inkább restségük miatt, és figyelmeztetett, hogy „a kántorok felől kellene nagyobb gondviselésnek lenni”.¹⁴ A graduálok margóira, üres lapjaira írt, a kántorokra vonatkozó 17–18. századi gúnyos és becsmérlő bejegyzések jelzik, hogy a gregorián tételek éneklésének fokozatos színvonalvesztése nekik köszönhető, és ez hozzájárult az óprotestáns liturgikus gyakorlattal szembeni ellenszenvhez. A kolozsvári és retgei gyülekezet Graduáljában levő margójegyzetek kíméletlenül bizonyítják a kántorok tevékenységének színvonalvesztését.¹⁵

A kántorok, és így a *chorus* képzetlenségével egy időben a puritán felfogású lelkészek körében tekintélyüket és értéküket veszítették a szertartási énekek.¹⁶ Az 1643-as marosvásárhelyi zsinattal kezdődően a 17. századi zsinatok fokozatosan teret engedtek a Szenci Molnár Albert által magyarra fordított genfi zsolnároknak, míg a puritánok csak ezeket énekeltek.

A szertartási énekek eltűnését harmadik tényezőként befolyásolta az, amit Pálffy Károly *antipápista pszichózisként* fogalmazott meg.¹⁷ Az ellenreformáció fokozódó erőszakos fellépésével magyarázható, hogy a reformátusok viszolyogni kezdtek mindentől, ami a katolikus egyházi gyakorlatra emlékeztette őket.¹⁸ Jellemző e tekintetben Bod Péternek a bodolai gyülekezet kéziratosa graduáljába írt véleménye a református liturgia lassú fejlődéséről: „Láthatjuk ezen énekes könyvön, hogy a reformáció az éneklésben is lassan-lassan ment elő; mert ennek előtte még száz esztendővel meg voltanak az istentiszteletben az antifonák, responsoriák és az ceremóniás szokások, a melyek már most Isten kegyelméből elhallgattak. M[agyar] Igenben, júlii 1785. Eszt. B[od] Péter. M[agyar] Igeni Prédikátor”.¹⁹ Ugyanő 1752-ben az *Öreg graduál* így említette: „Gradual, az Enekeknek notajokkal való kiadatások, a mint abban az időben szokott eneketetni”.²⁰

A köztudatban az él, hogy a magyar nyelvű gregoriánus a református istentiszteleti gyakorlatból a 17. század második felében maradt el. Az énektételek bizonyos része viszont mégis tovább élt, részben a hagyományhoz való ragaszkodás, részben szükség miatt, mert gyülekezeti énekeskönyvet nehezen, vagy egyáltalán nem lehetett beszerezni.²¹

Az 1636-os graduál megmaradt példányainak bejegyzései, kötései arra utalnak, hogy helyenként az óprotestáns gyakorlat több-kevesebb ideig még a 18. század végéig megmaradt. Az erdélyi példányok közül hat kötetet javítottak és/vagy átkötöttek a 17–18. század folyamán. Ezek közül öt kötést biztosan a hasz-

nálat miatt történt megrongálódás, elrongyolódás indokolt. Az egeresi példányt 1790-ben „*régen megrongyolódott állapotja miatt*” kötteték újra, a felsőbányait 1717-ben és 1877-ben, a fogarasi 1699-ben, a marosvásárhelyit 1710-ben ugyancsak újrakötötték. Szentgyörgyi Mihály deáknak a marosvásárhelyi consistorium (ma presbitérium) két templomi ülőhelyet adott a kötetésért. Az oltszakadati evangélikus gyülekezet graduálját 1871 után kötötték újra. A 18. századi átkötések arra utalnak, hogy a graduálok továbbra is használatban maradtak, és az újrakötött köteteken is megfigyelhetők az állandó használat nyomai. A megkopott metszésekről ítélve a továbbélő tételek általában a nagyheti énekek, a passió és lamentatio, valamint a szótárok voltak.

Az *Öreg graduál* 18. századi használatára utaló írott adatok szórványosak. A zabolai egyházközség graduálját 1715-ben még a templomban tartották, a felsőbányai egyházközség graduáljában az utolsó használatra utaló bejegyzés 1753-ból való, amikor „Az Sz[ent] Dávidnak Soltári a rendes Kota szerint való notájokon kezdettek énekelteni a F[első] Bányai Templomban”. Ugyanebbe a kötetbe 1741-ig, a passió éneklésének elmaradásáig jegyezték be a kántorok a nagyheti szolgálatokat. A másodlagos forrásból ismert kb. tucatnyi kéziratot graduál is azt bizonyítja, hogy a graduálon alapuló istentiszteleti éneklés elmaradása általánosan a 18. század második felére datálható.

Ismerünk a gregorián gyakorlat folytatására vonatkozó kezdeményezést: az 1705-ös tarpai generális zsinat deliberatumai között első helyen áll az, hogy „a Gradualt ujjonnan ki kell nyomtatni”, de ez tudomásunk szerint nem valósult meg.²² Az orgona használatának bevezetése is összefügg a graduálok alapuló istentiszteleti formák visszaszorulásával.²³ Ez történt Kolozsváron is: az orgonát 1765-ben kezdték használni, utána egy évtized sem telt el, és az *Öreg graduál* a templomból átkerült a Református Kollégium Könyvtárába (az eseményt Zoltán József könyvtárőr 1771-ben jegyezte be a könyvtár adománykönyvébe).

Közvetett adatok a protestáns gregorián hagyományról

A régiek komolyan vették az istentiszteleti alkalmakat. A korabeli történeti feljegyzésekben időt meghatározó szerepük is volt az istentiszteleteknek. Így a Báthory Gábor erdélyi fejedelem meggyilkolásáról szóló korabeli tudósításban Szepsi Laczkó Máté krónikás feljegyzi, hogy „a fejedelmet véletlenül a déljesti concio alatt három és négy óra között” ölték meg, tehát a vecsernye idején.²⁴ Ugyanígy Szalárdi János kancellár *Siralmas magyar krónikájában* feljegyzi, hogy Zólyomi Dávid 1634-ben lefolyt perében „a contentio, pörlődés, vetekezés egy reggeli könyörgés utántúl fogva, déllyest öt órakor tartott vala [...]”, azaz a prima után kezdték és este öt órakor végezték be.²⁵ De nemcsak a fejedelemség korából maradt ránk adat az óprotestáns liturgikus hagyományokról, szóhasználatról. A Nagysajói Káptalan iratai között fennmaradt vizitációs jegyzőkönyv 1782. január 28-án jegyzi, hogy a móríci egyházközség lelkésze „hivatalán kívül jó kedvibe kaláka alkalmatosságával táncba elegendvén annyira mulatta magát Vasárnapon, hogy még vetersnyét is nem tarthatott a táncban való multság miatt [...]”.²⁶ Még későbbi Incze Lajos vízaknai lelképásztor feljegyzése, aki a vízaknai református egyházközség javainak 1904. május 22-én felvett leltárának I. 3. pontjában a következőket jegyezte: „Papi szék, fából. Két ülőhelye van. 1515. számmal. Vecsernye mondó széknek mondják”.²⁷ Számos hasonló adat kerül elő különböző jegyzőkönyvekből, feljegyzésekből, amelyeknek az értelmezése ma már egyre nehezebb. Már nem deríthető ki, hogy csak a szóhasználat mondta vecsernyének az esti istentiszteletet, vagy tényleg vecsernye folyt a 18. század végén Móricon? Hasonlóképpen kideríthetetlen, hogy Vízaknán, ahol egyébként a református gyülekezetnek minden valószínűség szerint volt graduálja, a népelemlézet miképpen őrizte a papi szék régi nevét?

1 CZEGLÉDY Sándor: *Megifjodó öreg graduálok*, Confessio, 1978/4, 74.

2 HUSZÁR Gál: *A keresztényi gyülekezetben való isteni diczeretec és imadsagoc*, Komjáti, 1574 (RMNy 353), hasonmás kiad. Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII., Bp., 1984, III r.

3 BULLINGER Henrik: *Második Helvét Hitvallás*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 5, Kolozsvár, 1999, 56–57.

4 HUSZÁR Gál: *i. m.*, CXCVI r. levél.

5 *Erdélyi református zsinatok iratai IV. 1790–1800*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/4. s. a. r. BUZOGÁNY Dezső, DÁNÉ Veronka, KOLUMBÁN Vilmos József, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2001, 154.

6 CZEGLÉDY Sándor: *Megifjodó öreg graduálok*, Confessio, 1978/4, 70–72.

7 CZEGLÉDY Sándor: *i. m.*, 73.; KARASSZON Dezső: *Synopsis Gradualis*, Egyház és művelődés, Debrecen, 2000, 174–176.

8 Lásd bővebben: KARASSZON Dezső: *i. m.*, 174–186.

9 A graduale a középkortól kezdődően először meghatározott szerepű rezponzoriális miseéneket jelölt, majd a mise változó énekeit tartalmazó szerkönyv neve lett.

10 GELEJI KATONA István, KESERŰI DAJKA János: *A keresztényi üdvözítő hitnek egy nyomban járó igazságához intézett [...] öreg GRADUAL...*, Gyulafehérvár, 1636 (RMK I. 658), RMNy 1643. [A továbbiakban ÖG.]

11 A magyar protestáns graduálokról átfogó tanulmányt írt Ferenczi Ilona a Ráday graduál kritikai kiadásának bevezetésében (*Graduale Ráday saeculi XVII*, bev. FERENCZI Ilona, Budapest, 1997 [Musicalia Danubiana, 16], 9–15).

12 ÖG ajánlólevél, 8v.

13 RMK II. 1376.

14 ÖG 6r.

15 Kántorok bejegyzései az *Öreg graduál* erdélyi példányaiban, Magyar Egyházzene, 2000/2001, 205–213.

16 A pro és contra érvek és vélemények jegyzékét lásd: H. HUBERT Gabriella: *Lelki éneklésről régi magyarok*, Magyar Egyházzene, 1999/2000, 346–347, 351.

17 PÁLFFY Károly: *Az igehirdetés, istentiszteleti rend, és a gyülekezeti ének kapcsolatának története*, Kézirat, Marosvásárhely, 1979, 57.

18 Napjainkban is az egyik legerőteljesebb vád a protestáns gregoriánnummal szemben az, hogy katolikus.

19 ERDÉLYI Pál: *Egy régi graduál. (Kerekes Ábel levele.)* Irodalomtörténeti Közlemények, 1891, 323.

20 Adattár 16/3, 46.

21 BÁRDOS Kornél: *Harcok a passió éneklése körül Magyarországon*, Theológiai Szemle, 1971, 296; 1816-ban Bicskén a „régí Gradualból” (azaz vagy az *Öreg graduálból*, vagy az 1778-as debreceni öreg énekeskönyvből) énekeltek, „mert az Új Énekes Könyvet nem is lehet kapni; e pénztelen időben nints is kedv drágán szerezni”. FEKETE Csaba: *i. m.*, 324–326.

22 IVANYOS Lajos: *Az 1705. évi Tarpai Zsinat végzései*, Református Egyház, 1955, 248. SÁNDOR István (*Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek ideji szerént való rövid említésök*, Győr, 1803) hibásan jegyzi az *Öreg graduál* másodszori nyomtatását 1653-ra (vö. SZABÓ Károly: RMK I. 658).

23 CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., 1967, 136.

24 KARASSZON Dezső: *i. m.*, 174–175.

25 SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája*, Pest, 1853, 91.

26 A Nagysajói Káptalan iratai, kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára, Mss. 84, 100.

27 INCZE Lajos lelképásztor jegyzetei. Folio méretű bekötött kéziratok, lapszámozás nélkül, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, egyelőre besorolatlanul.